

ANNA MUSZYŃSKA

ZOBOWIĄZANIE DO NAPRAWIENIA SZKODY W POSTĘPOWANIU W SPRAWACH NIELETNICH

I. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Koncepcje postępowania z nieletnimi, ulegające ewolucji, którą w uproszczeniu można określić jako przechodzenie od represji do ochrony i opieki, zorientowane są współcześnie przede wszystkim na osiąganie celów wychowawczych. Wychowanie i ochrona przed demoralizacją i przestępczością stały się podstawowymi założeniami tzw. prawa nieletnich¹. W istniejących systemach prawnych postępowania z nieletnimi występują elementy różnych modeli wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich, tzn. założenia właściwe dla modelu retributywnego (jurydycznego), wychowawczego (resocjalizacyjnego, opiekuńczego) lub modelu sprawiedliwości naprawczej. Współwystępowanie odmiennych koncepcji w podejściu do problematyki prawnej nieletnich doprowadziło w ostatnich latach do próby łączenia elementów modelu wychowawczo-opiekuńczego z modelem sprawiedliwości naprawczej, ukierunkowanym na kompensowanie szkody i krzywdy wyrządzonej czynem niedozwolonym. Wzmożone zainteresowanie modelem sprawiedliwości naprawczej wynika ze zmian w myśli kryminologicznej, obejmujących potrzebę wprowadzenia alternatywnego do sprawiedliwości retributywnego paradygmatu wymiaru sprawiedliwości. Model ten jest uzupełnieniem tradycyjnego systemu i obejmuje rozwiązania zorientowane na kompensatę szkody, mediację, przywrócenie naruszonego porządku prawnego przy aktywnym udziale sprawcy i pokrzywdzonego². Występująca w tym zakresie nowa tendencja rozwojowa skłania więc do podjęcia rozważań nad realizacją idei sprawiedliwości naprawczej w polskim modelu postępowania w sprawach nieletnich i przewidzianych w nim instrumentów kompensacyjnych.

Wraz z uchwaleniem ustawy z 1982 r.³ nastąpiło wyodrębnienie prawa nieletnich, które obejmuje całokształt materialnoprawnych i procesowych

¹ Pojęcie „prawo nieletnich” nie występuje w przepisach prawnych, jednakże zgrupowanie przepisów dotyczących nieletnich w odrębnym akcie prawnym (ustawa z 26 października 1982 r.) oraz odrębność ich założeń ukierunkowanych na wychowanie, opiekę i ochronę nieletnich świadczy o wyraźnym postępie w kształtowaniu się tego prawa. O pojęciu prawa nieletnich pisali: B. Kowalska-Ehrlich, *Zasady postępowania z nieletnimi i młodocianymi*, w: *Prawne podstawy resocjalizacji i zapobiegania przestępczości*, red. A. Krukowski, Warszawa 1983, s. 273; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie prawo nieletnich)*, Toruń 1986, s. 7 i n.

² Zob. B. Stańdo-Kawecka, *Kompensacja szkody w postępowaniu z nieletnimi w ujęciu prawnoporównawczym*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2002, z. 2, s. 196-200 i cytowana tam literatura.

³ Ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn.: Dz. U. 2002, Nr 11, poz. 109) – dalej: ustawa z 1982 r.

rozwiązań ukierunkowanych na przeciwdziałanie demoralizacji⁴ i przestępczości nieletnich⁵. Przyjęcie takiego celu zdecydowało zarówno o podstawach odpowiedzialności nieletnich, jak i o systemie środków wobec nich stosowanych. Rozwiązania prawne ustawy z 1982 r. przybrały charakter kompromisowy, połączyły szereg rozwiązań wypracowanych w ramach modelu wychowawczego i jurydycznego, preferując obecnie podejście określane jako profilaktyczno-wychowawcze z pewnymi elementami ujęcia karnistycznego⁶.

Ustawodawca – co do zasady – proponuje w traktowaniu nieletnich model wychowawczy, wskazuje, że wszelkie decyzje podejmowane w sprawach nieletnich muszą być podporządkowane dominującej dyrektywie kierowania się dobrem nieletniego oraz zmierzać do osiągnięcia celu wychowawczego. Konsekwencją tak ujętego modelu jest sformułowanie zróżnicowanego katalogu środków, możliwość swobodnego dokonywania wyboru lub łącznego ich stosowania oraz dostosowanie metod oddziaływania zgodnie z zasadą indywidualizacji do potrzeb nieletniego.

Rozwiązania służące realizacji idei sprawiedliwości naprawczej stanowią istotną konstrukcję zarysowanej powyżej ogólnej koncepcji traktowania nieletnich. Na jej kształt rzutuje z pewnością specyfika adresata, jakim jest nieletni, powodująca, iż oddziaływanie prawa na tę jednostkę jest szczególnie utrudnione. Twierdzenie to wynika z analizy podstaw zróżnicowanego traktowania nieletnich i dorosłych w ramach prawa⁷. Psychosocjologiczne cechy odróżniające nieletnich implikują potrzebę odmiennego ujęcia modelu postępowania z nimi, uwzględniającego różnice rozwojowe dotyczące aspektu fizycznego, umysłowego, emocjonalnego i społecznego. Niedojrzałość psychiczna pozostaje w tym przypadku w ścisłym związku z odmiennością w zakresie roli społecznej i innym od osoby dorosłej, charakterem uczestnictwa w życiu społecznym⁸.

II. CHARAKTER I ISTOTA ZOBOWIĄZANIA DO NAPRAWIENIA SZKODY JAKO ŚRODKA WYCHOWAWCZEGO

Uwzględniając poczynione uwagi, w pierwszej kolejności, w ramach rozważań nad problematyką naprawienia szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich, dostrzega się uregulowanie zawarte w art. 6 pkt 2 ustawy z 1982 r.

⁴ Ustawa z 1982 r. nie definiuje pojęcia demoralizacja nieletniego, wyróżnia jednak jej przejawy; szerzej na temat demoralizacji m.in. H. Kołakowska-Przełomiec, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 6, s. 48; *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. A. Krukowski, Warszawa 1984, s. 9 i n.

⁵ Różne interpretacje pojęcia przestępczości nieletnich przedstawia B. Kowalska-Ehrlich, op. cit., s. 204.

⁶ Zob. Z. Sienkiewicz, *System sądowych środków wobec nieletnich w polskim prawie*, Wrocław 1989, s. 71 i n.

⁷ Obszerniej na temat podstaw zróżnicowanego traktowania nieletnich i dorosłych w prawie karnym zob. T. Kaczmarek, *Psychosocjologiczne i ustawowe kryteria odróżnienia nieletnich od dorosłych w polskim prawie karnym*, „Nowe Prawo” 1990, nr 1-3, s. 22 i n.

⁸ Ibidem.

Powołany przepis statuuje podstawę zobowiązania nieletniego do naprawienia szkody – do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej – stosowanego w charakterze środka wychowawczego. W odróżnieniu od rozwiązań przyjętych w „klasycznym” prawie karnym, ustawa z 1982 r. nie wiąże obowiązku naprawienia szkody z popełnieniem przez nieletniego czynu karalnego. Jego orzeczenie determinują przesłanki warunkujące stosowanie środków wychowawczych, po które sąd rodzinny sięga, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuści się czynu karalnego. Znajduje on zastosowanie bez względu na wiek nieletniego. Możliwe jest zatem zobowiązanie do naprawienia szkody wynikłej z takiego zachowania nieletniego, które nie mając znamion przestępstwa ani wykroczenia określonego w art. 1 § 2 pkt 2 ustawy z 1982 r., stanowi bezprawie cywilne w rozumieniu art. 415 k.c., a przy tym świadczy o demoralizacji nieletniego⁹.

Odwołanie się do regulacji dotyczącej środka kompensacyjnego nasuwa nieodłączne pytanie o jego prawny charakter. Udzielenie odpowiedzi wymaga ustalenia, czy ustawa z 1982 r. określa samoistną podstawę nałożenia obowiązku, czy też posiłkuje się w tym zakresie cywilnoprawnym odszkodowaniem. Pewną podpowiedź dla ustalenia stanowiska w tym przedmiocie stanowić mogą rozważania prowadzone na gruncie prawa karnego w kwestii charakteru obowiązku naprawienia szkody przewidzianego w art. 46 § 1 k.k.¹⁰ W uproszczeniu można stwierdzić, że wyodrębniono dwa przeciwstawne stanowiska, z których jedno wskazuje na naprawienie szkody jako konkretyzację norm prawa cywilnego i obowiązku wynikającego z art. 415 k.c., a drugie przemawia za uznaniem samoistnej prawnokarnej podstawy tegoż obowiązku. Przepisy ustawy z 1982 r. uzasadniają stwierdzenie, iż zobowiązanie nieletniego do naprawienia szkody spełnia przede wszystkim funkcję wychowawczego oddziaływania na niego, nadto określają przesłanki nałożenia obowiązku naprawienia szkody, kształtując, w porównaniu z obowiązkiem cywilnoprawnym, jego odrębności w postaci możliwości modyfikowania go na etapie wykonawczym, bez upoważnienia do przymusowej egzekucji oraz bez formułowania ograniczeń dotyczących wieku nieletniego i rodzaju zachowania sprzecznego z normą prawną: czynu karalnego czy przejawów demoralizacji; dlatego Z. Gostyński podkreśla zasadność założeń koncepcji samoistnego obowiązku odszkodowawczego w ramach ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich¹¹. Przyjęcie wskazanej koncepcji nie wyłącza – jego zdaniem – możliwości odwołania się do przepisów prawa cywilnego w zakresie nieuregulowanym w ustawie z 1982 r., w szczególności przy ustaleniu pojęcia szkody, jej zakresu, sposobu naprawienia, które to terminy tradycyjnie pozostają związane z tą dziedziną. Odmienne, a zarazem przekonujące stanowisko przedstawia K. Zagrobelny, przyjmując, że sam fakt umiejscowienia

⁹ Z. Gostyński, *Naprawienie szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo” 1984, nr 2, s. 28.

¹⁰ Idem, *Obowiązek naprawienia szkody w nowym ustawodawstwie karnym*, Zakamycze 1999, s. 27 i n.

¹¹ Z. Gostyński, *Naprawienie szkody...*, s. 28 i n.; podobnie K. Gromek, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004, s. 111-113.

w ustawie z 1982 r. przepisów dotyczących odpowiedzialności odszkodowawczej nie przesądza o pozbawieniu ich cywilnoprawnego charakteru, tym bardziej że omawiana instytucja ściśle związana jest z prawem cywilnym, a w ustawie z 1982 r. ujęto ją lakonicznie, praktycznie nie rozstrzygając żadnej kwestii, zatem jej zastosowanie uruchamia cywilnoprawną odpowiedzialność odszkodowawczą¹².

Zobowiązanie nieletniego do naprawienia szkody może przybrać postać samodzielnego środka wychowawczego albo też warunku probacyjnego przy zastosowaniu warunkowego zawieszenia umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym (art. 11 § 2 ustawy z 1982 r.), warunkowego zwolnienia z zakładu poprawczego (art. 87 § 2 ustawy z 1982 r.), warunkowego odstąpienia od umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym (art. 88 § 2 ustawy z 1982 r.). Jeżeli naprawienie szkody przybiera postać warunku probacyjnego, oznacza to, iż szkoda jest następstwem czynu karalnego, który skutkował rozważeniem stosowania środka poprawczego.

Sąd rodzinny, podejmując decyzję o zobowiązaniu nieletniego do naprawienia szkody, niewątpliwie uwzględni specyfikę zobowiązanego – jego faktyczne możliwości w zakresie wykonania tego środka. Uzyskując odpowiednie informacje w toku procedowania, ustala, czy naprawienie szkody ma przybrać formę przywrócenia stanu poprzedniego, czy też zapłaty odpowiedniej kwoty pieniężnej. Druga z form znajduje zastosowanie wówczas, gdy nieletni posiada samodzielne środki finansowe pozwalające na realizację zobowiązania. W praktyce jednak tego rodzaju sytuacje nie występują zbyt często, stąd też bardziej właściwą formą pozostaje restytucja.

Bezsporne jest stwierdzenie, że zobowiązanie nieletniego do naprawienia szkody charakteryzuje się znaczącym walorem wychowawczym. Zastanawiając się zatem nad proporcją funkcji wychowawczej i kompensacyjnej właściwej dla tego rodzaju środka, należałoby tej pierwszej przypisać rolę pierwszoplanową. Zaznaczyć bowiem należy, że warunki psychofizyczne, a także społeczne dotyczące osoby nieletniego nakazują odmienną od osoby dorosłej ocenę jego sytuacji faktycznej w zakresie zdolności realizacji środka, *de facto* jest ona zdecydowanie mniejsza niż w przypadku dorosłego sprawcy wyrządzającego szkodę przestępstwem i z reguły wiąże się z naprawianiem szkód o niewielkich rozmiarach, a to może wykonać nieletni. Tego rodzaju konstatacja prowadzi do wniosku, że potrzeba zaspokojenia interesów pokrzywdzonego przesunięta jest na plan dalszy, a priorytetem jest celowe, wychowawcze oddziaływanie na nieletniego, służące przekonaniu go o nieopłacalności naruszania norm prawnych.

Zobowiązanie do naprawienia wyrządzonej szkody nie podlega przymusowi egzekucji sądowej czy administracyjnej w razie uchylania się przez nieletniego od jego wykonania, które – podobnie jak dla całej grupy środków wychowawczych – ustaje z chwilą ukończenia przez nieletniego 18 lat (art. 73 § 1 ustawy z 1982 r.). Ustawa ta nie przewiduje kontroli wykonania nałożonego na nieletniego obowiązku, zatem gdy nie wywiązuje się z niego, jedyną

¹² K. Zagrobelny, *Charakter prawny zobowiązania do naprawienia szkody na gruncie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo” 1985, nr 10, s. 40-45; idem, *Jeszcze o zobowiązaniu do naprawienia szkody orzekanym w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Palestra” 1986, nr 7, s. 47-53.

możliwością jest zamiana na inny środek wychowawczy, przy założeniu, że przemawiają za tym względy wychowawcze (art. 79 § 1 ustawy z 1982 r.). Zmiana może dotyczyć też sposobu bądź zakresu naprawienia szkody. Sąd rodzinny może też podjąć decyzję o odroczeniu, przerwaniu wykonania środka wychowawczego lub jego uchyleniu (art. 71 § 1 ustawy z 1982 r.). Nie jest natomiast możliwe nadanie takiemu rozstrzygnięciu klauzuli wykonalności. Jeżeli jednak naprawienie szkody ma charakter warunku probacyjnego, uchylenie się od jego realizacji skutkować może zarządzeniem umieszczenia w zakładzie poprawczym, gdy stosowano warunkowe zawieszenie (art. 11 § 3 ustawy z 1982 r.), bądź warunkowe zwolnienie z zakładu poprawczego (art. 87 § 3 ustawy z 1982 r.). Ocena spełnienia przesłanki uchylenia się od wykonania obowiązku jest analogiczna do interpretacji tego pojęcia na gruncie prawa karnego. Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego wyrażonym w postanowieniu z 23 lutego 1974 r., samo niewykonanie określonego obowiązku nie jest równoznaczne z uchyleniem się od niego, bowiem w pojęciu „uchylanie się” mieści się negatywny stosunek psychiczny osoby zobowiązanej do nałożonego na nią obowiązku (zła wola), sprawiający, że mimo obiektywnej możliwości jego wykonania obowiązku tego nie wypełnia¹³. Podkreśla się też nieodzowność stwierdzenia, iż sprawca nie naprawił szkody, mimo że miał wszelkie do tego warunki, oceniane przy uwzględnieniu obiektywnych kryteriów, takich jak możliwości naprawienia szkody przez probanta, jego sytuacja życiowa i materialna¹⁴.

Jak już zaznaczono, ograniczone możliwości naprawienia szkody przez nieletniego w wielu wypadkach wykluczałyby zaspokojenie interesów pokrzywdzonego. Ustawa z 1982 r. przewiduje jednak rozwiązanie, które pozwala sądowi rodzinnemu zabezpieczyć jego prawa i zobowiązać rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego. Jego celem, oprócz kompensacji szkody, jest oddziaływanie na rodziców i opiekunów w zakresie prawidłowego spełniania przez nich obowiązków wobec nieletnich. Rozwiązanie przyjęte w art. 7 § 1 pkt 2 ustawy z 1982 r. nie wyłącza w swej treści możliwości jednoczesnego zobowiązania do naprawienia szkody zarówno nieletniego, jak i jego rodziców. W takiej sytuacji sąd rodzinny winien jednak pamiętać, aby zaspokojenie pokrzywdzonego nie przekroczyło rzeczywiście wysokości szkody.

III. MEDIACYJNE ROZWIĄZANIE KONFLIKTU MIĘDZY POKRZYWDZONYM A NIELETNIM

Realizacji założeń sprawiedliwości naprawczej, oprócz analizowanych środków kompensacyjnych, służy również instytucja mediacji między nieletnim a pokrzywdzonym¹⁵. Bliższym celem mediacji jest rozwiązanie konfliktu, jaki

¹³ Postanowienie SN z 23 lutego 1974 r., IV KRN 17/74, OSNKW 1974, nr 5, poz. 95; zob. też postanowienie SN z 5 marca 1974 r., III KRN 6/74, OSNKW 1974, nr 5, poz. 96.

¹⁴ Z. Gostyński, *Obowiązek naprawienia szkody...*, s. 240-241 i cytowana tam literatura; idem, *Glosa do postanowienia SN z 17 października 1995 r., III KRN 96/95*, „Prokuratura i Prawo” 1996, nr 9, s. 85 i n.

¹⁵ Na temat mediacji zob. m.in. B. Czarnicka-Działuk, *Wprowadzenie w Polskę mediacji pomiędzy*

powstał między pokrzywdzonym a nieletnim oraz doprowadzenie między nimi do ugody w kwestii zadośćuczynienia za doznaną krzywdę i zrekompensowania wyrządzonej szkody, celem dalekosiężnym i nadrzędnym wychowanie nieletniego w duchu poszanowania prawa¹⁶. W uzasadnieniu rządowego projektu zmian do ustawy z 1982 r. podkreślono, że wprowadzenie jej w art. 3a ustawy z 1982 r. jest wyrazem akceptacji mediacji jako alternatywnego środka i stanowi spełnienie od dawna zgłaszanego postulatu zawartego w dokumentach międzynarodowych¹⁷. Przyjęte rozwiązanie nie oznacza jednak przekazania sprawy nieletniego do rozpoznania organowi pozasądowemu (*diversion*), objęte jest kognicją sądu rodzinnego, który kieruje sprawę nieletniego do mediacji z własnej inicjatywy, za zgodą pokrzywdzonego i nieletniego, bądź z inicjatywy nieletniego i pokrzywdzonego. Postępowanie mediacyjne ma charakter fakultatywny i może być przeprowadzone w każdym stadium postępowania, tj. zarówno w fazie postępowania wyjaśniającego, rozpoznawczego i wykonawczego, w sprawie o czyn karalny, jak i w związku z demoralizacją nieletniego, kiedy istotne okoliczności nie budzą wątpliwości. Postępowanie mediacyjne przeprowadza się tylko za zgodą wszystkich uczestników, przy czym może być ona cofnięta w toku samego postępowania, prowadzonego przez mediatorów działających indywidualnie bądź w ramach instytucji¹⁸. Przebieg postępowania i jego wynik podlega kontroli sądu, który na podstawie sprawozdania mediatora rozstrzyga o dalszym postępowaniu z nieletnim, tj. podejmuje decyzje o umorzeniu postępowania lub zastosowaniu sądowych środków wychowawczych bądź poprawczych.

Mając na względzie art. 3 ustawy z 1982 r., należy przyjąć, że mediacja powinna mieć przede wszystkim znaczenie wychowawcze, uzmysławiając nieletniemu – w bezpośrednim kontakcie z pokrzywdzonym – szkodliwość popełnionego czynu karalnego lub innego zachowania wskazującego na demoralizację¹⁹. Mediacyjne rozwiązanie konfliktu między pokrzywdzonym i nieletnim stanowi naturalny sposób wychowawczego oddziaływania na nieletniego, który ma możliwość uświadomienia sobie konieczności rekompensowania wyrządzonej szkody, a poprzez to ukształtowania poczucia odpowiedzialności za własne zachowanie. Pozwala też wielokrotnie w praktyce uniknąć postępowania sądowego kończącego się zastosowaniem środków wychowawczych lub poprawczych bądź też sytuacji skrajnie odmiennych – nieponoszenia odpowiedzialności w ogóle, w razie zaniechania przez sąd ingerencji polegającej na zastosowaniu wskazanych środków. Przyjęte

ofiarą i sprawcą przestępstw, „Przegląd Prawa Karnego” 1997, nr 17, s. 70 i n.; V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie mediacyjne w sprawach nieletnich*, „Przegląd Sądowy” 2000, nr 4, s. 62 i n.; B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań*, Warszawa 2001.

¹⁶ V. Konarska-Wrzošek, op. cit., s. 63.

¹⁷ Artykuł 3a ustawy z 1982 r. został dodany przez art. 1 pkt 2 ustawy z 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. Nr 91, poz. 1010) zmieniającej niniejszą ustawę z dniem 29 stycznia 2001 r.

¹⁸ Zob. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 18 maja 2001 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 56, poz. 591.

¹⁹ P. Górecki, w: P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, wyd. III, Zakamycze 2005, s. 26-27.

rozwiązanie z pewnością w ogólnym ujęciu zasługuje na pozytywną ocenę, dopuszczając pozasądowe sposoby wychowawczego oddziaływania na nieletnich, stanowi właściwe uzupełnienie istniejącego modelu postępowania wobec nieletnich.

IV. SYTUACJA PRAWNA POKRZYWDZONEGO W POSTĘPOWANIU W SPRAWACH NIELETNICH

Rozważania na temat środków o charakterze kompensacyjnym i form postępowania, służących co najmniej częściowemu zaspokojeniu roszczeń pokrzywdzonego, łączą się z zagadnieniem regulacji zakresu uprawnień pokrzywdzonego zawartych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich. Pamiętając wskazane powyżej przesłanki zobowiązania nieletniego do naprawienia szkody, należy uzupełniająco stwierdzić, iż ustawa z 1982 r. nie przewiduje odrębnej podstawy prawnej, czyniącej pokrzywdzonego dysponentem wniosku o orzeczenie tego rodzaju obowiązku. Pokrzywdzony nie jest uprawniony do podejmowania inicjatywy w tym zakresie, sąd rodzinny działa z urzędu, co najwyżej oświadczenie pokrzywdzonego w tym przedmiocie, chociaż nie jest wiążące dla organu orzekającego, może stanowić wskazanie dla określenia przez sąd sposobu naprawienia szkody. Pokrzywdzony nie jest również uprawniony do wytoczenia w postępowaniu w sprawach nieletnich powództwa cywilnego (art. 48 pkt 3 ustawy z 1982 r.). Ewentualnych roszczeń cywilnoprawnych może on dochodzić na drodze postępowania cywilnego. Najistotniejsze w podejmowanej problematyce jest jednak stwierdzenie, iż ustawodawca w treści przepisów ustawy z 1982 r. nie przyznał pokrzywdzonemu prawa strony. Stronami w postępowaniu w sprawach nieletnich są: nieletni, rodzice lub opiekun nieletniego i prokurator (art. 30 § 1 ustawy z 1982 r.). W postępowaniu poprawczym wyraźnie wyłączono stosowanie przepisów k.p.k. zezwalających pokrzywdzonemu na uzyskanie statusu strony (art. 48 pkt 5 ustawy z 1982 r.), również w sytuacji określonej w art. 16 § 2 ustawy z 1982 r., gdy prokurator przekazuje sprawę nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego wspólnie z osobą dorosłą, z aktem oskarżenia sądowi właściwemu według przepisów k.p.k. oraz w art. 18 § 1 pkt 1 ustawy z 1982 r., gdy zachodzą podstawy do orzeczenia wobec nieletniego kary na podstawie art. 10 § 2 k.k., a postępowanie wszczęto przed ukończeniem przez nieletniego lat 18, pokrzywdzony nie może uzyskać prawa strony²⁰. W art. 16 § 2 ustawy z 1982 r. wskazano bowiem *expressis verbis*, że organ orzekający stosuje przepisy ustawy z 1982 r., z kolei w art. 18 § 2 pkt 1 ustawy z 1982 r. wymieniono jako strony postępowania jedynie rodziców lub opiekuna prawnego. W konsekwencji należy przyjąć, że w toku postępowania wyjaśniającego (art. 34 § 2 ustawy z 1982 r.), jak również rozpoznawczego, zarówno postępowania

²⁰ M. Korcył-Wolska, *Uwagi na temat sytuacji prawnej pokrzywdzonego w postępowaniu podporządkowanym przepisom ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (wybór zagadnień do dyskusji)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2002, z. 2, s. 214-215.

opiekuńczo-wychowawczego, jak i poprawczego, interesy pokrzywdzonego może reprezentować jedynie prokurator²¹.

Pokrzywdzonemu w myśl przepisów ustawy z 1982 r. przysługuje prawo do:

- złożenia zawiadomienia organów ścigania, jak również sądu rodzinnego o bezpośrednim naruszeniu lub zagrożeniu jego dobra przez czyn karalny lub zachowanie świadczące o demoralizacji nieletniego,
- złożenia wniosku o ściganie czynu ściganego na wniosek,
- złożenia zeznań w charakterze świadka,
- zgłoszenia inicjatywy w zakresie mediacji z nieletnim, wyrażenia zgody na mediację (art. 3a ustawy z 1982 r.),
- obecności na rozprawie (art. 30 § 6 ustawy z 1982 r.),
- zgłaszania wniosków dowodowych (art. 35 § 3 ustawy z 1982 r.),
- przeglądania akt, sporządzania z nich odpisów z wyłączeniem wywiadów środowiskowych i opinii o nieletnim (art. 36 § 2 ustawy z 1982 r.),
- złożenia zażalenia na postanowienie w przedmiocie wszczęcia postępowania oraz postanowienie o umorzeniu postępowania (art. 21 § 3 zd. drugie ustawy z 1982 r.)²²,
- uzyskania informacji przez zawiadomienie go o wszczęciu postępowania oraz o treści orzeczenia kończącego postępowanie (art. 31 § 3 ustawy z 1982 r.),
- uzyskania zawiadomienia o treści postanowień wydanych przez sędziego rodzinnego na podstawie art. 42 ustawy z 1982 r., tj. postanowienia o przekazaniu sprawy do rozpoznania w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym oraz postępowaniu poprawczym, przekazaniu sprawy prokuratorowi, szkole lub organizacji społecznej (art. 43 § 3 ustawy z 1982 r.).

Przytoczony katalog czynności wyczerpuje zakres uprawnień pokrzywdzonego na gruncie ustawy z 1982 r. Jego ocena uprawnia do generalnego stwierdzenia, że rola pokrzywdzonego w sprawach nieletnich nadal jest istotnie ograniczona z uwagi na wykluczenie prawa strony. Faktu tego nie zmieniły regulacje wprowadzone ustawą z 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich²³, dotyczące zagwarantowania pokrzywdzonemu informacji o wszczęciu i wyniku postępowania, mające na celu wzmocnienie jego pozycji procesowej oraz – jak wynika z uzasadnienia projektu ustawy – mające znaczenie dla możliwości dochodzenia odszkodowania.

Ograniczenie roli pokrzywdzonego bywa oceniane w literaturze jako w pełni uzasadnione: „Przyznanie pokrzywdzonemu szerokich uprawnień nie jest bowiem konieczne do osiągnięcia podstawowych celów ustawy, a w wielu sytuacjach może wręcz te cele zniweczyć. Nie wiadomo też, jakie dokładnie prawa pokrzywdzonego miałyby być zabezpieczone przez zagwarantowanie mu szerokiego udziału w toku postępowania uregulowanego ustawą z 1982 r. Trzeba pamiętać, że postępowanie w sprawach nieletnich nie jest postępo-

²¹ P. Górecki, *Udział prokuratora w sprawach nieletnich*, „Prokuratura i Prawo” 1997, nr 2, s. 131-149 i cytowana tam literatura.

²² Według uchwały SN z 14 lipca 1992 r., III CZP 72/92, OSNCP 1992 r., nr 10, poz. 183, uprawnienie pokrzywdzonego do wnoszenia zażalenia na postanowienie o umorzeniu postępowania dotyczy również etapu postępowania opiekuńczo-wychowawczego.

²³ Dz. U. 2000, Nr 91, poz. 1010.

waniem realizującym cele typowe dla postępowania karnego²⁴. Z opinii przeciwnych wynika jednak, iż zwiększenie gwarancji pokrzywdzonego nowelizacją z 15 września 2000 r., przy jednoczesnym utrzymaniu zasady, że nie może on stać się stroną postępowania, nie jest optymalnym rozwiązaniem procesowym, a nadto stanowi naruszenie konstytucyjnej zasady równości wobec prawa oraz zasady prawa do sądu, określonej w art. 6 Europejskiej konwencji praw człowieka i podstawowych wolności²⁵. Podzielając pogląd o zasadności rozszerzenia *de lege ferenda* uprawnień pokrzywdzonego na możliwość uzyskania przez niego praw strony, podkreślić należy, iż takie ukształtowanie pozycji pokrzywdzonego, uwzględniające jego prawnie chronione interesy, trudno uznać za kolidujące z celem postępowania w sprawach nieletnich, z jego wychowawczym aspektem. Jedynie z pragmatycznego punktu widzenia wydawać się może, że wprowadzenie nowej strony postępowania spowoduje pewne „utrudnienia” proceduralne, nie powinny one jednak przesądzać o istotnych założeniach ustawy. Jak już wskazano, pokrzywdzony ma prawo uczestniczenia w rozprawie, ma też uprawnienia w sferze dowodowej i prawo do uzyskania informacji o końcowym wyniku postępowania. Powinien jednak zostać wyposażony w uprawnienia przysługujące stronie, przez które może on wpływać na końcowe rozstrzygnięcia mające znaczenie z punktu widzenia ochrony jego praw.

V. UWAGI KOŃCOWE

Analizując treść ustawy z 1982 r. z uwzględnieniem zakresu uprawnień pokrzywdzonego, podstaw zobowiązania nieletniego do naprawienia szkody, do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej stosowanego w charakterze środka wychowawczego oraz instytucji mediacji dostrzega się różnorodność możliwości kompensacji i restytucji szkody wyrządzonej przez nieletniego. Przyjęte w tym przedmiocie rozwiązania zasługują na uznanie, nie sposób bowiem kwestionować potrzeby istnienia i stosowania w szerokim zakresie przepisów o naprawieniu szkody w postępowaniu z nieletnimi. Stanowią one istotny element obowiązującego modelu prawnego postępowania wobec nieletnich, mieszczący się w nurcie sprawiedliwości naprawczej, stanowiący podstawę racjonalnego, wychowawczego traktowania nieletnich z obiecującą perspektywą w przyszłości. Powołane regulacje oferują węższy zakres możliwości kompensacyjnych, niż ten, który gwarantuje pokrzywdzonemu proces karny. Jednakże pamiętać należy, że zdeterminowane są one celem postępowania z nieletnimi ukierunkowanym na wychowanie, a nie represję i odmiennością charakteryzującą sprawcę. Ich ocena prowadzi również do wniosku, że modelowe rozwiązania w omawianym przedmiocie, warunkowane pojednaniem sprawcy z ofiarą bądź naprawieniem szkody, przewidują szersze w stosunku do analizowanego stosowanie wobec

²⁴ P. Górecki, w: P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu...*, s. 47.

²⁵ M. Korcył-Wolska, op. cit., s. 218-219.

nieletnich reakcji o charakterze *diversion*, stanowiących alternatywę dla tradycyjnych reakcji na przestępczość i demoralizację powiązaną ze skutkami w postaci wyrządzonej szkody²⁶. Weryfikowanie przyjętych rozwiązań w drodze ich praktycznego stosowania oraz dalszy rozwój teoretycznych założeń koncepcji sprawiedliwości naprawczej pozwala wnioskować, że rozwiązania o charakterze kompensacyjnym w postępowaniu z nieletnimi będą ulegały dalszym zmianom z większym uwzględnieniem pozasądowych form naprawienia szkody.

*Dr Anna Muszyńska jest adiunktem
Uniwersytetu Wrocławskiego.*

OBLIGATION TO COMPENSATE THE LOSS IN PROCEEDINGS INVOLVING JUVENILE OFFENDERS

Summary

The increasing interest in the model of restorative justice finds its expression in the need to introduce a judiciary paradigm that would be an alternative to retributive justice. This model serves as a complementation of the traditional system and includes solutions catering for loss compensation, mediation and disturbed law restitution with active participation of the offender and the victim. This new developmental tendency encourages deliberations on the implementation of the idea of restorative justice in the Polish model of proceedings in juvenile delinquency matters and compensation instruments included in it. Among others, those instruments consist of an obligation put on a juvenile delinquent to compensate the loss, to perform a particular work or to provide services for the victim or the local community; all used as an educational means or a condition upon which a release on probation is granted. Pronouncing such punishment is determined by the circumstances calling for the use of educational means and the Family Division refers to them when a juvenile offender demonstrates signs of moral decay or has committed a punishable offence. Deliberations on the subject of remedies which at least partially satisfy victim's claims are related to the problem of the regulations of the scope of victim's rights included in the Juveniles Proceedings Act.

²⁶ Zob. B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s. 211.